

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ
Д. 10.05.299 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ**

Кол жазма укугунда
УДК: 413.163 (5752) (043.3)

**АХМЕТ ГҮНГӨР
КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ООРУГА
БАЙЛАНЫШТУУ ТЕРГӨӨ СӨЗДӨР**

Адистиги 10.02.01. — Кыргыз тили жана 10.02.06. — Түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2006

Диссертациялык иш Х. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Түркология кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору,
профессор Б. Усубалиев

Расмий оponentтер: филология илимдеринин
доктору С. Сыдыков,

Филология илимдеринин
кандидаты, доцент А. Биялиев

Жетектөөчү мекеме: К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2006 – жылдын 5 июлунда саат 12.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.05.299 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 – а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2006 – жылдын 2 июнунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Б.А. Жайлообаев

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөнүн бардык элиндей эле, Азиянын эң байыркы элдеринен болгон түрк элдеринин тарыхый лексикасында азыркы лингвистиканын эң татаал маселелеринин бири болгон тыюу жана тергөө (эвфемизм) сөздөрү орун алып келгендиги белгилүү.

Табу жана тергөөлөр – түрк тилдеринде эң байыркы доордо эле пайда болуп, элдин тилинде жана тарыхы менен этнографиясында терең из калтырган тарыхый кубулуш. Табу жана тергөө сөздөрүнүн табияты көп кырдуу, ошондуктан аны ар кандай илимий өңүткө терең териштирүү зарыл. Буга чейин кыргыз жана түрк тилиминде тергөө сөздөрү дал ушундай ар кандай өңүткө кеңири аспектиде иликтенбегендиктен, аталган темага байланыштуу маселелердин башы ачылбай, талаш – тартышты туудуруп келатат.

Бул жагынан алганда, табу жана тергөө боюнча илимий изилдөөлөр (тилдик, тарыхый, фольклордук, этнолингвистикалык ж.б.) тек гана кыргыз жана анадолу түрктөрүнүн гана эмес, бүт түрк тобундагы элдердин этномаданий, этногенетикалык байланыштарын, жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө илимий булак катары кызмат кылары шексиз. Бул – бир.

Экинчиден, ооруга байланыштуу тергөө сөздөрүнө чылгый лингвистикалык талдоону элдин тарыхы, этнография жана этнология менен тыгыз байланышта жүргүзүү зарыл; кеп болуп жаткан маселени ушундай жаатта жүргүзүү гана анын табиятын терең ачууга өбөлгө түзмөкчү. Бул иште коюлган проблеманы дал ушундай багытта иликтөөгө кыргыз жана түрк тилиминде биринчи жолу назар бурулуп турат. Теманын актуалдуулугу мына ушул жагдайлар менен шартталат.

Изилдөөнүн максаты жана негизги милдеттери.

Диссертациялык иштин негизги максаты – кыргыз – түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн табиятын, жаралыш себептерин ачып берүү жана алардын лексика – семантикалык топторун аныктоо. Бул үчүн диссертацияда төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

1. эки тилдеги табу – тергөө сөздөрү жыйнап, бир системага салуу;
2. табу – тергөө сөздөрү тематикалык топторго бөлүштүрүү;
3. табу – тергөө сөздөрдүн этнолингвистикалык табият – маңызын ачып берүү;

4. ооруга байланыштуу тергөө сөздөрдү семантикалык топторго бөлүштүрүп, ар бир топтогу тергөөнүн жаралуу себебин көрсөтүү;

5. ооруларды тергөөнүн ык=амалын, жолдорун ачып берүү менен, аларды туюндурган сөздөрдүн төркүн-төсүн (этимологиясын) аныктоо;

6. кыргыз – түрк элдеринин этномаданий, тарыхый байланыштарын көрсөтүү;

7. сырттан кабыл алынган табу – тергөө сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн, алардын таасирин аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз жана түрк тилиндеги лексиканын эң байыркы катмарын түзгөн табу – тергөө сөздөрү алгачкы жолу өз ара салыштырылып, иликтөөгө алынды.

Мында табунун келип чыгыш себептери иликтенип, эки тилдеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөрү ыраатка келтирилип берилди.

Ошондой эле аталган маселе боюнча кыргыз – түрк тилинде дал келген жана келбеген тергөө сөздөрү лексика – семантикалык, грамматикалык жактан кеңири талдоого алынды; тергөө сөздөрдүн турмуш тиричилиги, үрп – адаты ж.б. жагдай – шарттар менен байланыштуу экендиги конкреттүү фактылардын негизинде далилденди.

Мындан сырткары, эмгекте кыргыз – түрк элдеринин тилиндеги тергөө сөздөрдүн тектеш түрк элдери: алтай, тува, хакас, өзбек, казак, каракалпак, түркмөн, башкыр, ногой, азербайжан ж.б. элдеринин тилдерине да мүнөздүү экендиги, мунун себеби алардын этногенетикалык жана тилдик жакындыктарына байланыштуу экендиги көптөгөн факты материалдар аркылуу далилденди. Аталган элдердин этномаданий турмушундагы жана тилдериндеги параллелдер көрсөтүлдү. Бул өңдүү факты материалдар диссертациялык иште биринчи жолу системалуу түрдө толук талдоого алынгандыгын атайы белгилей кетүү зарыл.

Өтө бай факты материалдарды көрүнүктүү окумуштуулардын илимий эмгектерине таянуу менен талдоого алып, айрым талаш – тартыш маселелер боюнча өзүбүздүн жекече оюбузду билдирдик.

Иштин илимий жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдары түрк тилдеринин тарыхый лексикасын жазууда, ошондой эле этимологиялык, түшүндүрмө, синонимдик жана этнографиялык сөздүктөрдү түзүүдө пайдаланылат.

Илимий иште кеңири баяндалган этнолингвистикалык материалдарды жогорку окуу жайларынын түркология, филология, тарых жана этнография факультеттеринин студенттери менен

аспиранттарына, ошондой эле окутуучуларына атайын курстук материал катары сунуш кылууга болот.

Диссертацияда келтирилген элдик медицинага байланыштуу түшүнүктөр социологиялык жана этногенездик жактан азыркы илимий медициналык багыттагы изилдөөлөргө өбөлгө болушу да мүмкүн.

Этнолингвистикадагы табу жана тергөө маселеси окурмандардын кеңири катмары үчүн да кызыктуу материал боло алат.

Иш кыргыз, түрк тилиндеги сөздөрдүн өнүгүү – өзгөрүү тарыхын, бул тилдердеги сөздөрдүн учурдагы маанисин, айрым сөздөрдүн төркүн – төсүн аныктоого өбөлгө түзүү менен, жалпы эле тилдин пайда болуу жана өнүгүү жолуна, ошондой эле этнология, этнография, лингвостилистика, психоллингвистикага байланыштуу теориялык маселелерди тереңдетип изилдөөгө көмөк көрсөтөрү шексиз.

Коргоого сунуш кылынган жоболор.

1. Табу – тергөө сөздөр тил жана маданиятка негизделген этнографиялык түшүнүктөр болуп эсептелет.

2. Дүйнө элдеринин тилдеринде табу жана анын ордуна колдонулгон тергөө сөздөр лексемалардын өнүгүшүнө, сөздөрдөгү маанилик өзгөрүүлөрдүн пайда болушунда негизги роль ойноо менен, сөздөрдүн маанисинин кеңейишине түздөн – түз таасирин тийгизет.

3. Тьюу сөздөрүн тематикалык жактан бир канча топко бөлүүгө болот жана алар төмөнкүлөргө карата колдонулат: 1) жан – жаныбарларга карата; 2) ооруларга карата; 3) адам ысымдарына карата; 4) өлүмгө карата; 5) аң улоого карата; 6) жыныстык байланышка карата ж.б. Булардын баарында сөздү айтууга тьюу салынат, бирок тьюу салуунун себептери, тергөө мотивдери ар түрдүү болушу мүмкүн.

4. Иликтөөнүн натыйжасында табу сөздөрдүн ордуна колдонулган тергөөлөрдүн жасалуу жолдорунун төмөнкүдөй ар түрдүү түрлөрү бар: метафора, метонимия, синекдоха, парафраза, эпитет, фразеологиялык сөз айкаштары, макалдар, ат атоочтор, эллипсис жана контексттен алынып салуучу сөздөр ж.б.

5. Башка тилдерде болгондой эле, аң улоого байланыштуу тьюулар саха, хакас, алтай, тува, шор сыяктуу түрк элдеринин тилдериндеги кесиптик сөздөрдүн пайда болушуна негиз болгон.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери.

Илимий ишибизди методологиялык негизин жалпы тил илиминдеги теориялык жоболор, көрүнүктүү түрколог, кыргыз жана орус илимпоздорунун илимий эмгектери түзөт.

Илимий иш тектештирме – тарыхый, салыштырма жана сыпаттама ык – амалдын негизинде жазылды

Издөөнүн материалдары.

Диссертацияда төмөнкү авторлордун эмгектеринен пайдаландык: Джеймс Фрезер. Золотая ветвь. Магия и религия, вып.78, Москва 1928, вып. 1–4, Москва, Атеист, 1929; Д. К. Зеленин. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. 1–2 части. Л., 1929, 1930. Сборник музея антропологии и этнографии; А. Н. Самойлович. Запретные слова в языке казак – киргизской замужной женщины. II Живая старина. Петроград, 1915, с 161 – 168; С. Алтаев. Эвфемизмы в туркменском языке» (Ашхабад, 1958); А. Исматуллаев. Эвфемизмы в современном узбекском языке (Ташкент, Автореферат кан. Дисс.1963); Хасай Джаббаров Махмуд Оглы. Табу и эвфемизмы в азербайджанском языке (автореферат канд. дисс. Баку, 1972); А. Ахметов. Табу и эвфемизмы в казакском языке (автореферат канд. Дисс. Алма – Ата, 1973); Н. А. Яйимова. Табуированная лексика и эвфемизмы в Алтайском языке (Горно – Алтайск, 1990) Н. А. Баскаков. Пережитки табу и тотемизма в народов Алтая, Советская тюркология, 1975 3–8 с.; Б. О. Орузбаева. Кыргызско – алтайские параллели в поверьях и табу (Текст сообщения на 33 – ПИЯКЕ (Будапешт, Венгрия, 1990); Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери. Бишкек, «Илим» 1995, 368); К. К. Шахжури. Эвфемизмы и их роль в изменении значения слов (Тбилиси, 1965); В. А. Гордлевский. Рождение ребенка и его воспитание. II Избранные сочинения М.1968. Т.У, с.128 жана К личной ономастике у османцев Древне Восточные. Вып. 1, м. 1913. Т.4, с.1 – 2; Н.И.Ильминский. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861, с.191; И. И. Ибрагимов, Э. Э. Речитская. Некоторые типы пуританских эвфемизмов в современном английском языке. (канд. диссертация) Баку, 1944; Керий Хам (Kery Ham). The Linguistics of Euphemism, A Diahronic Study of Euphemism use And Formation, M. A Linguistics (TESOL) University of Surrey, 2001; Spears A. Richard. 2001, Slang and euphemisms: New York; S. Freud, Totem ve Tabu, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2002; Б. М. Юнусалиев, Б. Усубалиев, А. Биялиев, Саадат Чагатай, Тургут Акпынар, Орхан Түркдоган, ж.б. авторлордун эмгектери менен изилдөөлөрү жана ар кыл маалыматтары негиз болду.

Диссертациялык иштин апробациясы. Иштин илимий – теориялык маселелери «Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу табу – тергөө сөздөр» // Кыргыз – Кувейт университетиндеги илимий конференцияда (2001), «Ооруга байланыштуу тергөөлөр» // Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Тил тагдыры – эл тагдыры» аттуу эл аралык конференцияда (2003), «Тергөөлөрдүн жаралуу себеп – өбөлгөлөрү

жана семантикалык топтору» // К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин конференциясында (2005), «Түрк жана кыргыз тилдериндеги чечек оорусуна байланыштуу тергөөлөр (эвфемизмдер)» // (Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин жарчысы 2005), «Кыргыз жана түрк тилиндеги адам аттарына байланыштуу тергөөлөр» // КУУнун жарчысы. Филология. Тил таануу. 2006, «Tabu- Örtmece (Euphemism) Üzerine», (Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29, Erzurum, 2006) Көз оорусуна байланыштуу тергөөлөр // Кыргыз тили жана адабияты. Выпуск 9. БГУ, Бишкек, 2006 деген макалада апробацияланган.

Иштин түзүлүшү

Иш үч бөлүмдөн, киришүү жана корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүү бөлүмүндө иштин актуалдуулугу, максаты, милдети, анын объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболору, баяндалды.

Биринчи бөлүмдө кыргыз жана түрк тилдериндеги табу жана тергөөлөрдүн этнолингвистикалык табияты каралат. Мында табу жана тергөө сөздөрдүн этнолингвистикада изилдениши, табу жана тергөө сөздөрүнүн табият – маңызы, жаралыш себеп – өбөлгөлөрү, лексикалык системадагы орду, табу менен тергөө сөздөрүн чылгый тилдик жаатта гана эмес, аларды тарыхый этнографиялык маалыматтар менен тыгыз байланышта териштирүү зарыл экендиги иликтенет.

Диссертацияда каралган орчундуу жана негизги маселелер төмөнкүлөр:

1. Табу жана тергөө сөздөрүнүн этнолингвистикада изилдениши, бул экөөнүн этностук тилдин лексикалык системасы менен шартталган катышы, байланышы;

2. Табу менен тергөө сөздөрдүн тилдик фактылары этнолингвистикада, тарыхый жана этнографиялык маалыматтар, этномаданиятта өнүккөн тарыхый кубулуш катары өз ара биримдикте, байланышта изилдениши;

3. Табу жана тергөө сөздөрү, ал экөөнүн термин катарында колдонулушу;

4. Табу жана анын эки тибин – лингвистикалык табу жана лингвистикалык эмес табу. Ал экөөнүн айырмасы, өзгөчөлүктөрү жана мүнөздүү белгилери.

5. Табу жана тергөөнүн эдин жашоосунда ойногон ролу жана ээлеген орду.

6. Табу жана тергөөлөр – себеп – натыйжалык байланышта өнүккөн тарыхый кубулуш. Ал экөөнүн тарыхый жактан пайда болушунда ар түрдүү коомдук формациялардын тийгизген таасири жана алардын ар кыл көзкараштар, ишенимдер менен шартталышы. Табу жана магия. Ага байланыштуу анимисттик, тотемисттик көзкараш жана түшүнүк.

Табу менен тергөөнүн пайда болуп өнүгүшүнүн сыры менен гносеологиялык тегин аныктоодо, илимий негизде чечмелеп түшүндүрүүдө тилдик фактыларга кошумча түрдө анын (табунун) эл арасында сакталып калган ар кандай доорлорго таандык тарыхын жана этнографиялык маалыматтарын комплекстүү изилдегенде гана аталган татаал проблеманын катылып жаткан сыры менен табияты так аныкталып, илимий негизде чечилип, элибизге түшүнүктүү жана жеткиликтүү болот.

Тилчилерди лингвистиканын аспектисине тиешелүү табу жана тергөө сөздөрү кызыктырат. Аны ачык жана так түшүнүш үчүн, чечмелеп айтканда, белгилүү бир элдин тилинде бир нерсенин чыныгы (табу) коюлган атын атабоо өкүм сүргөн шарттуулугуна ылайык (табу коюлган сөзгө уйкаш сөздү атабай) анын ордуна орунбасарлык милдет аткарган тергөө сөзү эл ичинде атайылап кабыл алынган. Мына ушундай негизде лингвистиканын объектисине таандык, ага тиешелүү табу жана тергөө сөздөрү тилчилерди кызыктырып, аларды изилдөө милдети коюлат.

Тилчи, доцент А.Биялиев аталган проблемага арналган макаласында кыргыз жана казак тилинде: шуудураманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында, маараманы улума жеп жатат. Сууруманы сууруп алып, жанымага жаный жет (же чап) – деп сүйлөгөн келиндин сөзүн келтирген. Мындай факты ар кыл, башкача вариантта колдонуларын К.Тыныстанов¹ жана академик А.И.Самойлович² да 1915 – 1920 – жылдары белгилеген.

Табу жана тергөө сөздөрүн жана анын бардык түрлөрүн, лексикалык системадагы ордун, маңызын өзара катышта, байланышта карап, аны чечмелеп түшүндүрсөк, төмөнкүчө мүнөздөлөт. Анын себеби, биринчиден, бөрүгө (ж.б.у.с) байланыштуу атын айтууга тыюу салынышы, экинчиден, табуга ылайык анын тыюу салынган атын айтууга жол берилбегендиктен улума деп тергелет. Үчүнчүдөн, бөрү (ал гана эмес, бардык жан – жаныбарлар, оорулардын ээлери (духтары) ж.б.у.с. алыс же жакын

¹ К.Тыныстанов, Жаңы айыл. Фрунзе, 1929, 59-бет.

² А.И.Самойлович, Запретные слова казах-киргизской замужней женщины. Живая старина, 1915; вып: 1-2, с. 161-165. Анык. Женские слова у алтайских тюрков. Язык и литература, т.3. М., 1928, с. 229-230.

экенине карабастан, адам тилин, сөздөрүн түшүнөт, билет, угат деген өңдүү ишеним өкүм сүргөн.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда табу коюлган сөздөрдү бир гана бөрүгө байланыштуу деп түшүнбөй, аны табуга кабылган бардык сөздөргө тиешелүү көзкараш катары кароо зарыл.

Лингвистикалык тыюу менен тергөө сөздөрүнүн табиятын жана жаралыш себебин так ачуу үчүн этнографиялык маалыматтарга таянуу керек.

Тике айтууга мүмкүн болбогон уруксат берилбеген сөз **тыюу** (табу), ал эми ушул тыюу салынган сөздүн ордуна колдонулган сөз **тергөө сөзү** (эвфемизм) деп аталат. **Сылык сөздөр** менен **тергөө сөздөрү** жаралыш себеби боюнча өз ара айырмаланат: төргөө сөздөрү кандайдыр бир ишенимдин, мифологиялык көзкараштын негизинде пайда болсо, сылык сөздөр адеп – акактык муктаждыктан улам жаралат.

Сөздү тике атоого тыюу салуу төмөнкүдөй себеп – өбөлгөлөр менен шартталат. Биринчиден, адамдар көбүнчө сөздү ошол сөз атаган нерсенин ажырагыс бир бөлүгү катары кабыл алышат, тактап айтканда, сөз менен ал атаган нерсенин ортосунда тикеден – тике табигый байланыш бар деп эсептешет да, сөздүн белгилик касиетин элес алышпайт. Мындай көзкараш байыркы учурда өтө күчтүү болгондугу айтпаса да түшүнүктүү. Демек, ушундай көзкараштан улам адамдар өздөрү ыйык туткан, сыйлаган, же, тескерисинче, корккон, чочулаган нерсе – кубулуштардын аттарын тике атап койсок, аларды таарынтып алабыз, же ачуусуна тийиш, каарына калабыз деп ойлошкон да, аларды тергеп айтууга аргасыз болушкан.

Экинчиден, тыюу салынган сөз менен аталган нерсеге, кубулушка карата көзкарашты да эске алуу зарыл. Бул жагынан алганда, таанып – билүүнүн чексиздиги, байыркы адамдардын таанып – билүүсүнүн өтө чектелгендиги көңүлдүн борборунда турушу керек. Бир эле мисал: кыргыздар башка элдер сыяктуу эле чечек оорусун аңдай алышпай, бул оорунун эмнеден пайда болорун, ага каршы кандай күрөшүү керектигин билишкен эмес. Мына ушул сыяктуу суроолор кылымдардан кылымдарга табышмак бойдон кала берген. Мунун өзү чечекти адамдын денесинде пайда болуучу дарг эмес, жаратылыштан сырткары күчтөр тарабынан жиберилүүчү кырсык катары кабыл алууга өбөлгө түзгөн. Ал эми бул болсо чечек сөзүн тергөөгө алып келген. Ошондой эле ал учурдагы элдин социалдык шартын да эске албай коюуга болбойт.

Үчүнчүдөн, адам баласы кандай гана өмүр сүрбөсүн, баары бир кырсыктан, өлүмдөн кутула албайт, ал эми кырсык, өлүм

дайыма коркунучту жаратат. Бул болсо тыюунун жаралышынын психологиялык негизин түзөт. Ошентип, тыюунун жаралышынын төмөнкүдөй үч себеп – өбөлгөсү бар: 1) гносеологиялык, 2) социалдык жана 3) психологиялык. Ушул себептердин биринин эле жоюлбай турушу тыюунун жашоосуна өбөлгө түзөт.

Кыргыз тилиндеги тыюу жана тергөө сөздөрүнүн басып өткөн жолу, тарыхы бар жана алар кыргыз тилинин лексикалык системасынын орчундуу бир бөлүгүн түзөт. Биз алардын айрым топторун гана иликтөөгө алдык, ал эми аларды толук, терең иликтөө – келечектин иши.

Дүйнөнүн көпчүлүк элдеринин тилинде тыюу салуу проблемасы табу деген термин менен белгилүү жана ал кыргызча «өзгөчө белгилөө», «өзгөчө көрсөтүү» деген маанини билгизет. Табу жана эвфемизмдердин пайда болушуна өбөлгө түзгөн коомдук шарттарды өз алдынча бөлүп алып изилдөө эч бир натыйжа бербейт. Ошондуктан биз аталган проблеманы Евразия элдеринде ар кандай доорлордо жана ар түрдүү мезгилдерде, коомдун ар кандай формацияларында коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүш тарыхына байланышта кароого мажбур болдук. Табу проблемасынын табияты, анын өсүп-өнүгүш тарыхы адам баласынын эң байыркы доорлоруна таандык. Ал мезгилде, жогоруда белгилегендей, курчап турган жандуу жана жансыз жаратылыштын сырларын, эң каардуу жана коркунучтуу күчтөрүн, окуяларын биз азыркы кезде илимий негизде таанып-билип түшүнгөндөй түшүнүк болгон эмес. Анын адеп пайда болушунда ага карата ар кандай ойлоп табылган, жоромолдорго негизделген мифологиялык, диндик негиздеги көзкараштар менен курулай ишенимдер, ырым-жырымдар, салтка айланган түшүнүктөр жана эрежелер өкүм сүрүп келген.

Табу жана тергөө проблемасынын сыры, анын түйүнү этнолингвистикага гана тиешелүү эмес. Ал – элдин өткөндөгү тарыхын, этнографиясын, фольклорун ж.б.у.с. өз кучагына алган этномаданиятына да таандык эң татаал проблема. Ошого карабастан, табу жана тергөөлөр тилдик материал катары лингвистиканын объектисине таандык экени эске алынып, ага негизги басым жасалды. Бирок, ошентсе да, биз аталган маселени илимий негизде чечмелөө үчүн тилдик фактылар менен гана чектелип калбай, тарыхый, этнографиялык маалыматтарга да таяндык. Натыйжада, табу жана тергөөлөрдүн ар кандай элдердин этномаданиятында, лексикасында өзүнө таандык орду жана ролу бар экендиги далилденди.

Түрк тилдеринде байыртан бери өкүм сүрүп келген табу жана тергөө сөздөрү лексиканын өз алдынча бир катмарын түзөт. Алар өзгөчө касиеттерге жана белгилерге ээ.

Табу жана тергөө сөздөрүнүн жаралыш табиятын эске алсак, ал экөө кошоктошкон абалында, бирин—бири толуктап турган ажырагыс себеп жана натыйжа байланышында өнүккөн тарыхый кубулуш деген корутундуга келүүгө болот. Айталы, бир нерсенин (анын ичинде, оорунун) чыныгы, тыюу салынган атын айтууга жол берилбегендиктен тергөө жаралган, демек, табу тергөөнүн пайда болушунун себеби, ал эми тергөө табунун натыйжасы болуп саналат. Дагы бир айта кетчү жагдай: табу коюлган сөздү гана эмес, ага унгусу (лексемасы) уйкаш (окшош) сөздү айтууга да тыюу салынып, ал да тергөөгө учураган.

Жыйынтыктап айтканда, адам баласынын алгачкы коомунда аң—сезимдин өнүгүшү, анын абалы азыркы кезге салыштырганда төмөнкү баскычта болгон. Ошого ылайык мифологиялык, диндик ар түрдүү көзкараштар, курулай ишенимдер, түшүнүктөр жана ага негизделген ырым—жырым, салт эрежелери өкүм сүрүп, үстөмдүк кылып келген шартта табу менен тергөө сөздөрү жаралган.

Табу коюлган сөз менен анын ордуна колдонулган (орунбасарлык милдет аткарган) тергөө сөзүнүн ар биринин өзүнө гана таандык бөтөнчөлүгү, ошондой эле экөөнүн өз ара жалпылыгы да бар. Экөөнүн тең бир нерсени туюнтуу, биализүү үчүн колдонулушу алардын жалпылыгы болуп эсептелет. Табу коюлган сөз тилде адеп колдонулганда өзү атаган нерсесине тике багытталып, аны түздөн—түз атоо касиетине ээ. Ал эми тергөө сөзү бир нерсени (ооруну) түз атоо касиетине ээ эмес, кыйыр түрдө атайт. Тергөө сөзүнүн кыйыр түрдө атоо өзгөчөлүгүн түшүндүрө кетели. Тыюу салынган сөз айтылбагандыктан, тергөө сөзү анын ордуна шарттуу түрдө колдонулуп, орунбасарлык милдет аткарганын эске алсак, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын айтуучу жана угуучу адам баамдап, боолголот. Тыюу салынган (айтылбаган) нерсенин (оорунун) өзгөчөлөнгөн (өнү—түсүн, чыгарган үнүн, сын—сапатын ж.б.) белгилерин жана касиеттерин сыпаттап, чечмелеп түшүндүрүү, кыйытып туюнтуу ыкмасы тергөө сөздөрүнө мүнөздүү. Тергөө сөздөрү ушундайча атоо касиети менен тыюу сөздөрүнөн өзгөчөлөнөт. Кыйытып атоо өзгөчөлүгү менен айырмаланбаса, табунун ордуна колдонулган орунбасарлык милдетин аткара албастыгы бышык. Коом ичинде жашаган ар бир адам табу менен тергөө сөздөрүн өзү аралашып кошо жашап, билип жана сезип жүргөндүктөн, ал экөөнүн салтка айланган учурлары менен лексикалык системасын билет.

Экинчи бөлүмдө оору маселесине социолингвистикалык көз караш, оору аттарына байланыштуу этнолингвистикалык

маалыматтар берилип, аныктамалар атайын мисалдар менен тастыкталат.

Дүйнө элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде да, ооруну тергөө кеңири жайылган. Бул да, негизинен, сөзгө, ооруга карата көзкараштын негизинде жаралган. Мында ооруларды тергөө жана тергөөнүн ык – амалы жагынан түрк тектүү элдер жалпылыкка ээ экендигин көрөбүз. Айрым ооруларга байланыштуу жаралган тергөө сөздөрү ошол оорунун тике атына айланган да, алар да тергөөгө учураган. Ошондуктан алардын алгачкы аты кайсы экендигин аныктоо кыйынчылыктуу туудурбай койбойт.

Буга айрым бир фактыларды мисал келтире кетели. К. К. Юдахиндин «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» чечек оорусунун атына тыюу салынгандыктан, ал улуу тумоо, чоң жарыктык, ошондой эле чыйкан дебей сыздоок, келте дебей, кара тумоо ж.б.у.с (936 – бети) деп тергелиши көрсөтүлгөн.

Дүйнө тилдеринде, анын ичинде түрк тектүү кыргыз ж.б. элдердин тилдеринде, ооруну тергөө ыкмалары кеңири өнүккөн. Ооруларды тергөө жана тергөөнүн ыкмалары жагынан түрк тектүү элдерде жалпылык бар экендиги байкалат. Бул болсо аталган элдердин түпкү тегинин, жашоо ыңгайынын, үрп – адатынын жалпылыгы, уңгу сөздөрүнүн бирдейлиги өңдүү жагдайлар менен шартталат.

Кыргыз жана түрк тилдеринде ооруну тергөөдө төмөнкүдөй ыкмалар колдонулат:

а) ооруну ардактап – аздектеп атаган маанидеги сөздөрдү колдонуу: кырг.: конок (чыйкан), олуя (чечек), Коросон – ата, түрк.: bübü (чечек), копак (чечек) ж.б.

б) ооруну ар түрдүү симптомдук белгилери боюнча сыпаттап атоо: кырг.: калтыратма, сыздоок, түрк.: pıtır (чечек), zıngırak (безгек) ж.б.

в) ат атооч сөздөрдү колдонуу аркылуу туюнтуу: кырг.: ал, баягы, аты жок, түрк.: adibelirsiz (туберклёз) ж.б.

г. коңшулаш жашаган элдердин сөздөрүн колдонуу: кырг.: илдет, дарт, түрк.: mağaz (оору) ж.б.

Үчүнчү бөлүмдө ооруга байланыштуу табу менен тергөө сөздөрүнүн лексика – семантикалык мүнөздөмөсү берилип жалпылоо маанисинде сөздөрдүн колдонулушу жөнүндө, чечек, кызылча сарык, безгек, чыйкан жана көз оорусуна байланыштуу тыюу жана тергөө сөздөр териштирилет.

Изилдөөдө пайдаланылган этнолингвистикалык материалдар дүйнө тилдеринен, анын ичинде түрк элдеринин тилдеринен алынды жана бул материалдарда табу – тергөө сөздөрдүн дүйнө

тилдериндеги, анын ичинде кыргыз–түрк тилиндеги жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү каралды.

Диссертациялык ишибизде кыргыз жана түрк элдериндеги төмөндөгү оорулардын аттарына байланыштуу тергөөлөр эки тилден алынган материалдардын негизинде талдоого алынып, алардын түпкү теги, тергөөнүн ык–амалдары иликтенди: чечек, кызылча, сарык, безгек, чыйкан, көз оорулары. Бул оорулардын аттарын тергөөдө кандай жалпылык менен айырмачылыктар бар экендиги конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөтүлдү. Алсак, чечек оорусу эки тилде Коросон ата, олуя, бүбү, баягы деп тергеле берет. Бирок ушул эле маалда эки башка тергелгендигин да учуратабыз. Мисалы: кыргыз тилинде: жапайы мончок, түрк тилинде: yoluk, barak ж.б.

Ал эми чыйкан оорусу кыргыз тилинде көтү бош, сыздоок, былжыр жара, былжыр төрө деп тергелсе, түрк тилинде бул оору түсүнө карата: kızıl yara (кызыл жара) kızıl (кызыл). алада чыккан чыйкан ушундайча тергелет; kara çıban (кара чыйкан, күйгүзгөн чыйкан), урматтоо, эркелетүү, коркутуу, жек көрүү иретинде: şark çıbanı (сулуулук чыйканы); tatlı yara (таттуу жара) –бетке чыккан чыйкан, yumurcak (жумурчак) –тез айыкпаган чыйкан. «Жумурчак» сөзү шок, тентек баалдарды эркелетип, оң мааниде колдонулган «чечек» сөзүнө окшоп кетет. Vaba (ата) –бул аркылуу айыкпаган чыйкан тергелет. Yanıkara (айлана кара) –бул сөз менен оор чыйкандын бир түрү тергелет. Gelincik (келинжик) –бетке чыккан чыйкандын тергөөсү. «Келинжик» сөзүнүн бир мааниси даракта жашаган татынакай жаныбар (тыйын чычкан) деген мааниси туюндурат жана оң мааниде колдонулат, ошондуктан муну эркелетүү, урматтоо маанисиндеги тергөөгө кошсок болот. Haspa (хаспа) – чыйкандын бир түрү. «Haspa» сөзү кыздарга, аялдарга карата айтылат да, «аягы суюк, жүрөнөөк» деген мааниси туюндурат. Андыктан муну жек көрүү маанисиндеги тергөөгө кошуу максатка ылайык. Kara mübarek (кара ыйык) – чыйкандын дагы бир тергелиши, мааниси боюнча урматтоо иретиндеги тергөөгө туура келет. Кандайдыр бир белгисине, мүнөзүнө (бир нерсеге окшоштугуна, чыккан жерине ж.б.) карата: dana burnu (торпоктуң мурду) –бармакка чыккан чыйкан. Kılbaşı, sıbaşı (кылдын башы) –бармакка тумшуктай болуп чыккан чыйкан. Ал эми колтуктуң астына чыккан чыйкандын төмөнкүдөй бир нече тергөөсү бар: kedi biçiği (мышыктын көчүгү), kedi daşağı (мышыктын умасы), kedi memesi (мышыктын эмчеги), it memesi (иттин эмчеги), köpek memesi (иттин эмчеги). Сөздөрдүн маанилеринде караганда, бул тергөөлөрдө окшоштуруу менен катар, жек көрүү мааниси да камтылганбы деп ойлойбуз. Ушул эле чыйкан yerdeki (жердеги) деп да тергелет, бул сөз жыланды тергөөдө да колдонулат. Кыязы,

жыланды тергөө чыйканды тергөөгө көчүрүлсө керек. Бирок урматтоо иретинде ушундайча тергелгенби, же чыккан ордуна, өңүнө окшоштурулуп тергелгенби – буга бир беткей жооп берүү кыйын. *İncibar* (ак мончок). Мындай тергөө турпат – түсүнө байланыштуу жаралган жана кыргыз тилиндеги жапайы мончок тергөөсүнө туура келет. *Kan çibanı* (кан чыйканы) – шишип чоңоюп кетүүчү чыйкандын өзгөчө түрү. *İmik boğması* (тамак буума, тамакты бууган) – тамактын ичине чыккан чыйкан.

Муну менен катар түрк элинде чыйкан оорусу башка жердин аты менен да тергелет: *Şark çibanı* (чыгыш чыйканы), *Antep çibanı* (Антеп чыйканы). Антеп – шаардын аты. *Yemen çibanı* (Йемен чыйканы) – боор жана тамакка чыккан чыйкан. Булардын мындайча тергелишин төмөнкүдөй божомолдосок болот: 1. Булар аталган шаардан, жерден пайда болуп, башка аймактарга тараган да, адегенде тике эле мааниде колдонулуп, кийин тергөө мүнөзүндөгү сөзгө өткөн. 2. Башка чыйкандардан айырмаланган кандайдыр бир өзгөчөлүгүнө (аталган жерлердеги, шаардагы чыйкандарды жергиликтүү чыйкандардан айрып турган кандайдыр бир өзгөчөлүгү болгон) карай тергелген. 3. Булар жергиликтүү эмес, башка жерден келген, демек, узакка созулбайт, тез эле кайтат деген ишенимден улам ушундайча тергелген. Ушул акыркы божомолду туура деп эсептесек, анда бул тергөөгө оорунун көзүн жазгыруу далалаты камтылган. Бул түрк тилдеринде, анын ичинен кыргыз тилинде да ооруну башка тилден кирген сөздөр менен атоого окшоп кетет. Ошондой эле тергелиш ыкмасына, кандайдыр бир өзгөчөлүгүнө карай өйдөкүлөрдүн тигисинин да, мунусунун да белгиси бар тергөөлөр да кездешет: *aslançınağı* (арстандын көчүгү), *kuş kuğuğu* (куш куйругу), *tilki burnu* (түлкүнүн мурду). Булар менен чыйкандын кайсы бир түрү тергелеби, же жалпы эле чыйкан оорусу тергелеби – буга так жооп берүү өтө кыйын. Ал эми тергөө сөздөрүнүн семантикасын эске алсак, алар турпат, түсү боюнча тергөөгө жакын турат. *Gelin tepmek* (келин тепмек, келин тебүү) – балдардын согончогуна астына чыккан чыйкан. Чыйкандын бул түрү эмне үчүн мындайча тергелгендиги белгисиз. Бир жагынан, мурда мындай чыйканды келиндерге сыктыруу ырым – жырымы болгон да, ошондон улам ушундайча тергелип калса керек деген божомол бүтүмгө келесин. *Yıllık* (жылдык), *yıllı yağası* (жыл оорусу), *yamık* (ийри) – булар аркылуу жалпы эле чыйкаи оорусу тергелеби, же анын бир гана түрүбү – бул да бизге белгисиз. Бирок жылдын, айдын жаңырышы, өтүшү менен бул балакет дарт да жоголсо экен деген ниетте ушундайча тергелгендиги көрүнүп турат. *Göndürme lalesi* – чыйкандын бир түрү, *göndürme* – бутка чыккан чыйкан. Бул сөздөр кыргызча «көндүрмө

гүл», «көндүрмө», «көндүрүүчү» деген маанилерди берет. Сыягы, чыйкан ийкемдүү гүлдөй адамдын тилек –ыгына оңой көнүп, тез айыксын деген ниетте ушундайча тергелсе керек. Булардан сырткары, *camba* (жамба) (каз. тоголок күмүш, кырг. акча, күмүш акча), *indirik, hişirik* (диал.) – башка чыккан чыйкан, *incibar* (акак), *iplisek* (жипгей, жипке окшош) деген өңдүү азырынча маанилерин так чечмелеп берүүгө биздин чама – чаркыбыз келбеген диалектилик мүнөздөгү тергөөлөр да учурайт. Акырында атайы эскерте кетүү бир жагдай – жогоруда аталган тергөөлөрдүн баары түрк адабий тилинде бирдей денгээлде колдонула бербейт: айрымдары бүтүндөй адабий тилде колдонулса, айрымдары колдонулуш аймагы боюнча чектелген, т.а., бир нече шаарда же бир эле шаарда гана колдонулат, ошондой эле чыйкандын бирдей эле түрү (алсак, колтукка чыккан чыйкан) бир жерде башкача, экинчи бир шаарда андан бөлөкчө тергелиши мүмкүн.

Кыскасы, жыйналган материалдарга таянып турган болсок, кыргыз тилинде чыйканды тергөөдө 6 сөз, ал эми түрк тилинде сексенден ашык сөз колдонулат.

Корутунду бөлүмдө иликтөөгө алынган проблемалар кыскача жыйынтыкталды жана илимий тыянак чыгарылды.

Тилибиздин лексикасынын улам толукталып байышында, синоним сөздөрдүн көбөйүшүндө, сөздөрдүн көп маанилүүлүк кубулушунун өнүгүшүндө табу жана тергөө сөздөрдүн ролу зор.

Табу жандыктарга да, өсүмдүктөргө да, айбандарга да, адамга да өз таасирин тийгизип, анын натыйжасында сөздөр пайда болуп тилибизде орун алат.

Кесипчилик лексикасында табу жана тергөө сөздөрү ар түрдүү терминдер менен аталат. Саха тилинде мындайча табу жана тергөө сөздөр жалпыланып «харыстан атар тил» же «жарыстыр тил» деп аталат. Алтайлыктар мындай тергөө сөздөрдү «пай сөз» же болбосо «пайлаган сөздөр» дешет. Казакчада «тыйым», «ат тергеу», анадолу түрктөрүндө «örtmесе» же «örtmесе söz» ж.б. терминдер колдонулат.

Бул изилдөөдө пайдаланылган түрк тилдеринин материалдары келечекте табу, тергөө сөздөрдүн өзүнчө сөздүгүнүн түзүлүшүндө булак катары кызмат кылат.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде жарыяланды:

1. Ооруга байланыштуу тергөөлөр // Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Тил тагдыры – эл тагдыры» аттуу эл аралык конференциянын материалдары. Бишкек, 2003, 60 – 75 – б.

2. Тергөөлөрдүн жаралуу себеп – өбөлгөлөрү жана семантикалык топтору // Кыргыз тили жана адабияты. Каракол, 2005, 69 – 74 – б.

3. Түрк жана кыргыз тилдериндеги чечек оорусуна байланыштуу тергөөлөр (эвфемизмдер) // Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы, Серия 1. Выпуск 3. Бишкек, 2005, 185 – 189 – б.

4. Tabu- Örtmece (Euphemism) Üzerine’ Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29, Erzurum, 2006, 69-94 s.

5. «Кыргыз жана түрк тилиндеги адам аттарына байланыштуу тергөөлөр» // КУУнун жарчысы. Филология. Тил таануу. 2006, 61 – 72 – б.

6. Көз оорусуна байланыштуу тергөөлөр // Кыргыз тили жана адабияты. Выпуск 9. БГУ, Бишкек, 2006 , 73 – 81 – б.

РЕЗЮМЕ
Ахмет Гүнгөр

Кыргыз жана түрк тилиндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөр

10.02.01 – Кыргыз тили жана 10.02.06 – Түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: табу, тыюу, тергөө, эвфемизм, оору, оору аттары, адам аттары, этномаданият, этнолингвистика.

Диссертациялык иш кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөрдү өз ара салыштырып изилдөөгө арналган.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты – кыргыз – түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн табиятын, жаралыш себептерин ачып берүү жана алардын лексика – семантикалык топторун аныктоо.

Бул максатка жетүү үчүн изилдөөбүздө тектештирме – тарыхый, салыштырма жана сыпаттама ык – амалдарды колдондук.

Диссертацияда кыргыз – түрк тилдеринин лексикасынын эн байыркы катмарын түзгөн табу – тергөө сөздөрү биринчи жолу өз ара салыштырылып изилденип отурат.

Эки тилдеги тергөөнүн, анын ичинде ооруга байланыштуу тергөөнүн табиятын, жаралыш себеп – өбөлгөлөрүн ачып берүү, аларды белгилүү бир ыраатка келтирип, лексика – семантикалык топторго бөлүштүрүү, ооруларды туюндурган сөздөрдүн төркүн – төсүн аныктоо өңдүү маселелердин чечилишин диссертациябыздын илимий жаңылыгы катары белгилесек болот.

Диссертациянын материалдары кыргыз – түрк тилдериндеги түшүндүрмө, этимологиялык сөздүктөрдү түзүүдө, тектеш элдердин адабиятында, оозеки кебинде колдонулган табу – тергөө сөздөрүнүн маанилерин так аныктап, аларды туура которууда колдонулат. Ошондой эле Кыргызстан жана Түркиядагы түркология жана филология факультеттеринде атайын курс катары окутууда пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ
Ахмет Гюнгор

Эвфемизмы, связанные с заболеваниями в киргизском и турецком языках

**Диссертация на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности
кыргызский язык – 10.02.01 и турецкий язык – 10.02.06**

Ключевые слова: табу, эвфемизм, названия заболеваний, имена, этнокультура, этнолингвистика.

Диссертационное исследование посвящается сравнению эвфемизмов, связанных с заболеваниями в кыргызском и турецком языках.

Цель диссертационной работы – раскрытие природы и сущности табу и эвфемизмов, связанных с болезнями кыргызском и турецком языках, причины их появления и их лексико–семантические группы.

В ходе лингвистического анализа и научного исследования были использованы сравнительно–исторический и описательный методы.

В данном диссертационном исследовании впервые сравниваются табу и эвфемизмы, которые составляют древний слой лексики кыргызского и турецкого языков.

Следует отметить, что новизна данного диссертационного исследования заключается в решении проблемы систематизирования слов табу, выявление причин их происхождения, изучение эвфемизмов, связанных с различными заболеваниями.

Диссертационная работа имеет также большую практическую значимость. Материалы данного диссертационного исследования могут быть использованы при составлении кыргызско–турецкого словаря с переводом табу–эвфемизмов из других родственных языков, а также в качестве специального курса на факультетах тюркологии и филологии в Кыргызской Республике и Турции.

Resume
Ahmet Gungor
**Euphemism words connected with illnesses in the Kyrgyz and
Turkish languages**

**Synopsis of thesis submitted to confer the scholarly degree of
'Candidate of philological science'**

**Speciality: 10.02.01- Kyrgyz language and 10.02.06 - Turkic
languages**

Key words: taboo, prohibition, euphemism, diseases, names, etnoculture, etnolinguistics.

The thesis is devoted to the comparison of words connected with illnesses in the Kyrgyz and Turkish languages.

The aim of the research work is to give the lexical and semantic analysis of the taboo words in both languages and to investigate the ways of their origins as well.

To achieve this purpose the comparative, historical, contrastive and descriptive methods have been applied.

The research and comparison of the taboo words which refer to the oldest group of words in the Kyrgyz and Turkish languages have been done for the first time in this work.

The research of such aspects as the origin of taboo words, the reason why they appeared: systematizing of the words concerning some illnesses or diseases can be identified as the main point of the thesis.

The materials of the thesis have a great practical value. They can be used in compiling the Kyrgyz- Turkish Dictionary of taboo words, in the literature of Turkic languages, in translation of taboo words used in colloquial speech. They can be also used as a special course at the departments of philology, Turkology in Kyrgyzstan and Turkey.

Подписано в печать 2.06.2006. формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Объем 1,75 п.л. Печать офсетная. Тираж 100. Заказ:3

Типография: ОсОО «Аврася»
г.Бишкек ул. Киевская 96 б 7-этаж 702 б